

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОФОРМЛЕННЯ СПАДЩИНИ

Загальні положення.

У Цивільному кодексі України від 16.01.2003 № 435-IV (далі – Цивільний кодекс) під спадкуванням розуміється перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Як видно з визначення, спадщина складається не тільки з майна, воно включає в себе права і обов'язки, які на момент відкриття спадщини належали спадкодавцеві і не припинилися після його смерті.

Цивільний кодекс передбачає спеціальний порядок оформлення права на спадщину, без дотримання якого стати власником спадкового майна неможливо. Однак, незважаючи на той факт, що оформлення права на спадщину більш детально врегульовано Цивільним кодексом, на практиці таке оформлення пов'язано з рядом проблем. Ці проблеми виникають переважно при спадкуванні за законом, оскільки за наявності заповіту спадкування стає більш визначеним і врегульованим з точки зору кола спадкоємців, які чітко зазначені у заповіті. Згідно зі статтею 1217 Цивільного кодексу спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

Спадкування за законом відбувається у таких випадках: якщо спадкодавець не склав заповіт, якщо заповіт визнано недійсним, якщо спадкоємці за заповітом не прийняли спадщину або відмовилися від її прийняття, а також якщо заповітом не охоплене усе спадкове майно. Тобто фактично спадкування за законом можна поділити на дві групи: 1) власне спадкування за законом у разі відсутності заповіту; 2) спадкування за законом, яке здійснюється внаслідок неможливості спадкування за заповітом, зокрема у разі, якщо: заповіт визнаний недійсним; спадкоємець за заповітом не прийняв спадщину або відмовився від її прийняття; заповітом охоплене не все спадкове майно.

Дії нотаріуса при оформленні спадкових прав можна виписати у певний алгоритм: 1) установлення часу та місця відкриття спадщини; 2) визначення підстав закликання до спадкування (спадкування за заповітом, спадкування за законом або відмова від прийняття спадщини); 3) перевірка складу спадкового майна; 4) провадження у спадковій справі; 5) видача свідоцтва про право на спадщину. Найбільш поширеним є спадкування за законом, коли спадкодавець не складає заповіту.

Спадкоємець не стає власником спадкового майна автоматично, для того щоб це відбулося, необхідно здійснити ряд правових дій, а саме: прийняти спадщину та оформити право на спадщину. При цьому слід зазначити, що Цивільний кодекс передбачає право спадкоємця на відмову від прийняття спадщини (частина 1 статті 1268 Цивільного кодексу). Тому прийняття спадщини є правом, а не обов'язком спадкоємців. Однак при цьому слід мати на увазі, що реалізація цього права та відповідно оформлення спадщини на нерухоме майно є обов'язковою умовою для його виникнення у спадкоємця. У статті 1297 Цивільного кодексу визначено, що спадкоємець, який прийняв спадщину, у складі якої є нерухоме майно, зобов'язаний звернутися до нотаріуса за видачею йому свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно.

Якщо спадщину прийнято кількома спадкоємцями, свідоцтво про право на спадщину видається на ім'я кожного з них, із зазначенням імені та частки у спадщині інших спадкоємців. Свідоцтво про право на спадщину є процесуальним нотаріальним актом, який засвідчує перехід права власності на майно від спадкодавця до спадкоємців.

Якщо ж спадкове майно підлягає обов'язковій державній реєстрації, то свідоцтво про право на спадщину виступає для спадкоємців як правовстановлюючий документ. Право на спадщину, не оформлене у нотаріуса, не може бути реалізоване, якщо майно згідно з чинним законодавством підлягає обов'язковій державній реєстрації. Адже зміна власника цього майна неможлива без перереєстрації права власності. Саме тому оформлення свідоцтва про право на спадщину є обов'язковим, коли об'єктом спадкування є будинок, квартира, дача, земля, гараж та інше майно, яке підлягає обов'язковій державній реєстрації.

Строк видачі свідоцтва про право на спадщину встановлено частиною 1 статті 1298 Цивільного кодексу, яка передбачає, що свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення шести місяців із часу відкриття спадщини. Указаний процесуальний строк встановлено з урахуванням шестимісячного строку для прийняття спадщини, визначеного у статтею 1270 Цивільного кодексу. Такий строк надає нотаріусу можливість здійснити перевірку наявності підстав та відсутності перешкод для видачі спадкоємцям свідоцтва про право на спадщину. Такими обставинами є: встановлення факту смерті спадкодавця; наявність спадкового майна та відсутність його обтяжень; встановлення часу і місця відкриття спадщини; встановлення кола спадкоємців (за законом та за заповітом); визначення частки у спадковому майні, що належить кожному зі спадкоємців тощо.

Однак, окрім загального строку в шість місяців, чинне законодавство встановлює інші спеціальні строки, після спливу яких спадкоємець може оформити свідоцтво про право на спадщину. Зокрема, частина 1 статті 1222 Цивільного кодексу до спадкоємців відносить дитину, зачату за народження спадкодавця, але народжену після його смерті. При цьому згідно із частиною 2 статті 1298 Цивільного кодексу, якщо заповіт складено на користь зачатої, але ще не народженої дитини, видача свідоцтва про право на спадщину та розподіл спадщини між спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини спадкодавця. Ця норма забезпечує участь дитини у розподілі спадкового майна та отримання нею своєї частки у спадщині.

Окрім цього, строк для оформлення свідоцтва на право на спадщину подовжується, якщо виникнення права спадкування в особи залежить від інших осіб, зокрема, від факту прийняття чи неприйняття спадщини або відмови від прийняття спадщини іншими спадкоємцями. У такій ситуації згідно із частиною 2 статті 1270 Цивільного кодексу строк для прийняття особою спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття.

Ще одним випадком, коли подовжується строк для оформлення права на спадщину, є спадкова трансмісія. Згідно зі статтею 1276 Цивільного кодексу, якщо спадкоємець за заповітом або за законом помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, право на прийняття належної

йому частки спадщини, крім права на прийняття обов'язкової частки у спадщині, переходить до його спадкоємців (спадкова трансмісія). Право на прийняття спадщини у цьому випадку здійснюється на загальних підставах протягом строку, що залишився. Якщо строк, що залишився, є меншим за три місяці, він подовжується до трьох місяців.

У чинному законодавстві України не закріплено жодних юридичних наслідків, які можуть наставати у разі, якщо спадкоємець у встановлений законодавством шестимісячний строк прийняв спадщину, але не звернувся до нотаріуса після його закінчення за свідоцтвом про право на спадщину на нерухоме майно. Тобто, спадкоємець може прийняти спадкове майно, у складі якого є нерухоме майно, користуватися ним, однак не оформляти свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, що призводить до певної невизначеності правового статусу такого майна.

Відповідно до статті 1277 Цивільного кодексу, у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою.

Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини. Територіальна громада, яка стала власником відумерлого майна, зобов'язана задовольнити вимоги кредиторів спадкодавця, що заявлені відповідно до статті 1231 Цивільного кодексу. Спадщина, не прийнята спадкоємцями, охороняється до визнання її відумерлою відповідно до статті 1283 цього Кодексу. Згідно з частиною 4 статті 1268 Цивільного кодексу малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених частинами другою — четвертою статті 1273 Цивільного кодексу. Тобто, власники майна фактично існують, але право власності на нього не оформлене. У ситуаціях, коли спадкоємцями є неповнолітні діти, це може призводити до порушення їхніх майнових чи житлових прав.

Така невизначеність тягне порушення і прав кредиторів як померлого спадкодавця, так і спадкоємця. Адже неможливо звернути стягнення на майно, правовий статус та власник якого не визначені. У цій ситуації кредитори змушені звертатися до суду з позовом про спонукання оформити спадщину.

Спадкування частки у спільному сумісному майні.

За загальними правилами, спадкоємці ділять між собою майно, яке на момент смерті спадкодавця перебувало у його власності. Тобто, як правило, це безпосередньо те майно, яке зареєстроване за померлим.

Разом з тим, не варто забувати про право спадкування частки спадкодавця у спільній сумісній власності з іншими особами (як правило, це стосується спільного сумісного майна подружжя), тобто про право на майно, яке фактично зареєстроване за іншими особами.

Так, якщо майно було зареєстроване за одним із подружжя, то фактично спадкоємці мають право на спадкування частки померлого у такому майні, тобто на $\frac{1}{2}$ частку такого майна.

Порядок спадкування частки померлого у спільній власності з іншими особами визначений Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженим Наказом Міністерства юстиції України № 296/5 від 22.02.2012 року.

Відповідно до статті 1226 Цивільного кодексу, частка у праві спільної сумісної власності спадкується на загальних підставах. Статтею 355 Цивільного кодексу передбачено, майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно).

Існують два види спільної власності: спільна часткова та спільна сумісна.

Відповідно до частини 1 статті 368 Цивільного кодексу, спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності є спільною сумісною власністю. Цією ознакою вона відрізняється від спільної часткової власності, де частки кожного із співвласників визначені.

Підставами встановлення спільної сумісної власності є: укладення шлюбу, спільна праця за спільні грошові кошти членів сім'ї (частина 3, 4 статті 368 Цивільного кодексу, передача майна у спільну сумісну власність наймача та членів його сім'ї у процесі приватизації державного житлового фонду (стаття 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»).

У разі смерті одного з подружжя виникає необхідність розмежування частки одного з подружжя у спільній сумісній власності та спадкового майна. Як зазначається у пункті 4.21 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, при оформленні спадщини як за законом, так і за заповітом нотаріус у випадках, коли із правовстановлюючого документа вбачається, що майно може бути спільною сумісною власністю подружжя, повинен з'ясувати, чи є у спадкодавця той з подружжя, який його пережив і який має право на $\frac{1}{2}$ частку в спільному майні подружжя. За наявності другого з подружжя нотаріус видає йому свідоцтво про право власності на частку в спільному майні подружжя.

На підставі письмової заяви спадкоємців, які прийняли спадщину, за згодою другого з подружжя, що є живим, у свідоцтві про право власності може бути визначена і частка померлого у спільній власності.

У нотаріальній практиці виникає передусім проблема виділу спадкової частки зі спільного майна подружжя. При визначенні розміру частки іншого з подружжя, хто пережив, у спільному майні подружжя, підлягає застосуванню стаття 370 Цивільного кодексу, відповідно до якої у разі виділу частки з майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки кожного із співвласників є рівними, якщо інше не встановлене домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

На доповнення до цього Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що у разі смерті співвласника приватизованого будинку (квартири) частки кожного із співвласників у праві спільної власності є рівними, якщо інше не

було встановлено договором між ними (частина 2 статті 370, частина 2 статті 372 Цивільного кодексу). Частка померлого співвласника не може бути змінена за рішенням суду. Для оформлення права на спадщину закон не вимагає рішення суду про визначення частки спадкодавця (пункт 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику у справах про спадкування" від 30.05.2008 № 7). Хоча нотаріальна практика у більшості випадків все ж таки прагне до необхідності при оформленні спадкових прав спершу визначати частку спадкодавця у спільній сумісній власності в судовому порядку.

Також, при зверненні до суду з таким позовом необхідно довести суду, коли саме було набуто майно, на яких підставах, чи дійсно таке майно має бути віднесене до спільного сумісного майна подружжя. В такому разі необхідно звернутись до положень Сімейного кодексу України (далі – Сімейний кодекс), які чітко визначають яке майно є спільним сумісним майном подружжя, а яке майно є особистою приватною власністю кожного із подружжя.

В процесі розгляду справи необхідно з'ясувати час укладення шлюбу, надати суду чи просити суд витребувати всі правовстановлюючі документи на спірне майно.

Лише після встановлення судом, що спірне майно дійсно перебувало у спільній сумісній власності померлого та відповідача (іншого з подружжя) суд вправі визначити частку померлого у такому майні та відповідно визнати за спадкоємцем його частку.

За загальними правилами частини другої статті 372 Цивільного кодексу, при поділі майна, що є у спільній сумісній власності, за рішенням суду частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення.

У разі смерті співвласника приватизованого будинку (квартири) частки кожного із співвласників у праві спільної власності є рівними, якщо інше не було встановлено договором між ними (частина друга статті 370, частина друга статті 372 Цивільного кодексу). Частка померлого співвласника не може бути змінена за рішенням суду. Для оформлення права на спадщину закон не вимагає рішення суду про визначення частки спадкодавця.

Розглядаючи спори, пов'язані зі спадкуванням частки в праві спільної сумісної власності, необхідно звертати увагу на те, що згідно зі статтею 368 Цивільного кодексу, спільною сумісною власністю є не лише майно, набуте подружжям за час шлюбу, якщо інше не встановлено договором або законом, а й майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі.

Пропуск строків прийняття спадщини.

Згідно частини 1 статті 1270 Цивільного кодексу, для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини.

Якщо ж спадкоємець не подав в такі строки заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. Відповідно, наслідки для спадкоємця негативні, адже спадкове майно спадкоємець не отримає.

У випадку пропуску шестимісячного строку для прийняття спадщини у спадкоємців є декілька варіантів вирішення такого питання.

По-перше, спадкоємець вправі подати до суду позов про надання додаткового строку для прийняття спадщини. Разом з тим, в такому випадку спадкоємець зобов'язаний довести, що строки пропуску для прийняття спадщини були поважними (хвороба, відрядження, незнання особи про смерть спадкодавця та інші поважні причини). Такі обставини спадкоємець зобов'язаний довести належними доказами.

Суди відкривають провадження в такій справі у разі відсутності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину (частина друга статті 1272 Цивільного кодексу), а також за відсутності інших спадкоємців, які могли б дати письмову згоду на подання заяви до нотаріальної контори про прийняття спадщини. Відповідачами у такій справі є спадкоємці, які прийняли спадщину. При відсутності інших спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття відповідачами є територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

При розгляді цих справ суд перевіряє наявність або відсутність спадкової справи стосовно спадкодавця у державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини, наявність у матеріалах справи обґрунтованої постанови про відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, зокрема відмови у видачі свідоцтва про право на спадщину. За наявності у спадковій справі заяви спадкоємця про відмову від права на спадщину його вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини задоволенню не підлягають.

Визначаючи спадкоємцеві додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини, суд не повинен вирішувати питання про визнання за ним права на спадщину. Спадкоємець після визначення йому додаткового строку для прийняття спадщини має право прийняти спадщину в порядку, установленому статтею 1269 Цивільного кодексу звернувшись в нотаріальну контору, після чого вважається таким, що прийняв спадщину.

Повторне визначення судом додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини одним і тим же спадкоємцем законодавством не передбачено.

Вирішуючи питання про визначення особі додаткового строку, суд досліджує поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини. При цьому необхідно виходити з того, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій.

У резолютивній частині рішення суд повинен вказати відповідно певний період часу з моменту набрання судовим рішенням законної сили, протягом якого спадкоємець може подати заяву про прийняття спадщини, а не конкретну календарну дату, до якої спадкоємець може подати заяву про

прийняття спадщини. Додатковий строк, достатній для подання заяви про прийняття спадщини, не може перевищувати шестимісячного строку, встановленого статтею 1270 Цивільного кодексу для прийняття спадщини.

Спадкоємець, який прийняв спадщину в наданий судом додатковий строк, має право звернутися до суду з вимогами про внесення змін до свідоцтва про право на спадщину, якщо спадкоємці, які прийняли спадщину, не дають згоду на внесення нотаріусом за місцем відкриття спадщини цих змін. На підставі рішення суду нотаріус видає спадкоємцям нові свідоцтва про право на спадщину.

У разі коли після спливу строку для прийняття спадщини та розподілу її між спадкоємцями спадщину прийняли інші спадкоємці (стаття 1272 Цивільного кодексу), такі спадкоємці мають право вимагати передання їм частки в натурі шляхом перерозподілу майна, яке збереглося, або сплати грошової компенсації. При переході за цих обставин спадкового майна як відумерлої спадщини до територіальної громади такий спадкоємець має право вимагати його передання в натурі, а у разі його продажу має право на грошову компенсацію на підставі статті 1280 Цивільного кодексу.

По-друге, спадкоємець зобов'язаний довести, що він є таким, що прийняв спадщину. В такому випадку це може бути лише той факт, що на момент смерті спадкоємець проживав разом з померлим.

Згідно частини 3 статті 1268 Цивільного кодексу спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шестимісячного строку з моменту відкриття спадщини, він не заявив про відмову від неї.

Доказами тому, що спадкоємець проживав однією сім'єю з спадкодавцем може бути не лише однакова адреса реєстрації місця проживання зі спадкодавцем, але й будь-які інші письмові докази, які б підтверджували, що спадкоємець та спадкодавець проживали разом (довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, відповідного органу місцевого самоврядування, договори оренди житла).

Визнання заповітів недійсними.

Цілком часті випадки, коли несподівано для себе родичі померлого після смерті спадкодавця дізнаються, що є заповіт на особу, якій спадкодавець ні за яких обставин не міг заповісти майно.

До того ж не варто забувати, що якщо існували заповіти раніше, кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним.

Якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків коли заповіт було складено спадкодавцем під впливом насильства або якщо спадкодавець не усвідомлював своїх дій в момент складання заповіту.

В такому випадку, спадкоємці вправі звернутись до суду з позовом про визнання заповіту недійсним.

До звернення до суду з таким позовом варто розуміти, що підставами для визнання недійсним заповітів може бути складання заповіту спадкодавцем проти його справжньої волі внаслідок застосування до нього фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, або якщо спадкодавець в момент оформлення заповіту не усвідомлював значення своїх дій та (або) не міг керувати ними.

Дані обставини можна підтвердити лише за результатами проведеної в рамках розгляду справи судової психологічно-психіатричної експертизи на підставі письмових доказів, пояснень свідків, медичної документації. Варто для 100% впевненості просити суд призначити експертизу з цього питання.

В усіх інших випадках без проведення експертизи суд може визнати недійсним заповіт лише за підстав недотримання форми та порядку посвідчення заповіту.

Загалом, на сьогоднішній день багато проблемних питань у справах про спадкування виникає і з тим, що відсутні правовстановлюючі документи на спадкове майно, що викликає потребу у спадкоємців звертатись до суду за захистом своїх прав шляхом подання позову про визнання права власності на майно в порядку спадкування, і з тим, що відсутні документи, які б підтверджували родинні стосунки між спадкодавцем і померлим, що знову ж таки відправляє спадкоємця до суду для встановлення факту родинних стосунків, і з тим, що відсутня інформація щодо обсягу спадкового майна або щодо обсягу боргових зобов'язань спадкодавця.

Оскаржити заповіт можливо у суді. Право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача. Звернутися до суду з вимогою визнати заповіт недійсним або частково недійсним може тільки особа, права і законні інтереси якої порушено у цьому документі. Позов, як правило подається особами, які втратили право на спадкування за законом через наявність заповіту або через скасування заповіту на свою користь наступним заповітом. Судовий розгляд по оскарженню заповіту може початися тільки після відкриття спадщини.

Недійсні заповіти діляться на нікчемні та оспорюванні.

Згідно частини 1 статті 1257 Цивільного кодексу, нікчемним є заповіт, складений особою, яка не мала права на це майно, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення (статті 1247, 1248 Цивільного кодексу).

До нікчемних заповітів, відносять:

- заповіти, складені фізичною особою, яка не має повної цивільної дієздатності;
- вчиненні через представника;
- посвідчені уповноваженою особою, але з порушенням вимог, встановлених законом;
- посвідчені не уповноваженою на це особою;
- секретні заповіти, посвідчені нотаріусом з порушенням вимог, встановлених законом (ст.1249 Цивільного кодексу);
- посвідчені за відсутності свідків, у випадках, коли їх присутність є обов'язковою (ст.1253 Цивільного кодексу);

- заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі (ст.1307 Цивільного кодексу).

Слід зауважити, що для встановлення нікчемності заповіту не має необхідності звертатися до суду, оскільки обов'язок щодо перевірки нікчемності заповіту покладений на нотаріуса. Якщо нотаріус при відкритті спадщини встановить, що заповіт є нікчемним, він відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину. Якщо ж дії нотаріуса не відповідають нормам Закону, тоді є можливість оскаржити їх у судовому порядку.

Відповідно до частини 2 статті 1257 Цивільного кодексу, за позовом заінтересованої особи суд може визнати заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі, тобто, якщо суд прийде до переконання, що документ складений людиною не здатною усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними або заповідач перебував під чийось тиском, впливом обману, погрози насильства, якщо оформлення його було вимушеним, написаним під час небезпечної для життя хвороби або внаслідок важких обставин, тоді цей заповіт буде визнано недійсним.

Суд може визнати заповіт частково недійсним і у тому випадку, якщо в нього не включені особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Основною підставою для оспорювання заповітів в сучасній судовій практиці є порок волі та/або волевиявлення заповідача. Доказом у цій категорії справ, для встановлення психічного стану спадкодавця на момент підписання заповіту, який би давав підстави вважати, що особа не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними на момент складання заповіту, буде висновок посмертної судово-психіатричної експертизи, яку призначає суд за клопотанням однієї із сторін-учасників процесу. В окремих випадках судом також призначається почеркознавча експертиза.

Незважаючи на те, що висновок експерта не є беззаперечним доказом і повинен оцінюватися судом у сукупності з іншими доказами, на практиці він відіграє вирішальну роль при встановленні судом недійсності заповіту.

Відповідно до пункту 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 9 « Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», зазначається, що правила статті 225 Цивільного кодексу поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та/або не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння, тощо). Для визначення такого стану на момент укладення правочину, суд відповідно до статті 145 Цивільного Процесуального Кодексу України (обов'язкове призначення експертизи), зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї із сторін. При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі статті 225, частини 2 статті 1257 Цивільного кодексу, суд відповідно до статті 145 Цивільного процесуального кодексу, зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину”.

У разі встановлення недійсності заповіту, спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах (частина 4 статті 1257 Цивільного кодексу).

Визнання правочину недійсним пов'язане з анулюванням майнових наслідків його вчинення і встановлення наслідків, передбачених Законом.

Погашення боргів за рахунок спадкового майна

Згідно статті 1218 Цивільного кодексу, до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Тобто, усі боргові зобов'язання спадкоємці успадковують разом з правами на спадкове майно. В такому випадку виникають складнощі у сторони кредитора, тобто у особи, яка надала позику померлому, щодо повернення позичених коштів боржнику.

Одразу після того, як кредитор дізнався, що його боржник помер, він зобов'язаний звернутись з претензією кредитора до нотаріуса, у якого відкрита спадкова справа.

Якщо спадкова справа у жодного нотаріуса на момент звернення не відкрита, кредитор вправі звернутись до будь-якого нотаріуса за місцем відкриття спадщини, тобто до нотаріуса нотаріального округу за останнім місцем проживання померлого. В такому випадку нотаріус відкриває спадщину за заявою кредитора, адже Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 року №296/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» визначено, що спадкова справа заводиться нотаріусом за місцем відкриття спадщини на підставі поданої (або такої, що надійшла поштою) першою заяви спадкоємця про прийняття спадщини чи про відмову від прийняття спадщини, претензії кредитора.

Згідно частин 2 – 4 статті 1281 Цивільного кодексу, кредиторіві спадкодавця належить протягом шести місяців від дня, коли він дізнався або міг дізнатися про відкриття спадщини, пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину, незалежно від настання строку вимоги. Якщо кредитор спадкодавця не знав і не міг знати про відкриття спадщини, він має право пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину, протягом одного року від настання строку вимоги. Кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у строки, встановлені частинами другою і третьою вищезазначеної статті, позбавляється права вимоги.

Тобто, положеннями статті 1281 Цивільного кодексу визначено декілька варіантів, в які строки кредитор зобов'язаний звернутись з претензією кредитора:

1) Шість місяців від дня, коли кредитору стало відомо про відкриття спадщини. Для уникнення спірних питань та питання доказування моменту, коли кредитор дізнався про відкриття спадщини бажано таку претензію кредитора подати в шестимісячний строк з дня відкриття спадщини.

2) Один рік від дня настання строку вимоги. Тобто, в таких випадках кредитор зобов'язаний довести, що його ніхто зі спадкоємців не повідомляв

про відкриття спадщини і пред'явити свою вимогу не пізніше одного року з дня, коли борг повинен був бути погашений.

Дотримання строків пред'явлення претензій кредитора є дуже важливим, адже пропущення таких строків є підставою для залишення вимог кредитора без їх задоволення.

Якщо боргове зобов'язання виникло на підставі розписки чи будь-якого іншого договору, кредитор зобов'язаний довести, що заборгованість дійсно існує. Сам факт наявності боргових зобов'язань не підтверджує обов'язку спадкоємців задовольнити таку вимогу. Кредитор зобов'язаний довести, що борг дійсно не був повернутий спадкодавцем.

В такому випадку необхідно звертатись до суду з позовом про стягнення грошових коштів зі спадкоємців боржника.

Згідно частини 1 статті 1281 Цивільного кодексу спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину. Кожен із спадкоємців зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора особисто, у розмірі, який відповідає його частці у спадщині.

Варто також звернути увагу на те, що хоч спадкоємці і відповідають в межах вартості майна, одержаного у спадщину, тобто вимоги кредиторів погашаються виключно за рахунок спадкового майна, звертатись до суду одразу з позовом про звернення стягнення на спадкове майно на разі законодавством не передбачено.

Навіть якщо позивач має достатні підстави вважати, що спадкоємець не задовольнить вимоги кредитора у зв'язку з скрутним матеріальним становищем та відсутністю грошових коштів, наявністю у спадковій масі лише майна, а не грошових коштів.

Положенням частини 2 статті 1282 Цивільного кодексу чітко визначено, що спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора шляхом одноразового платежу, якщо домовленістю між спадкоємцями та кредитором інше не встановлено. У разі відмови від одноразового платежу суд за позовом кредитора накладає стягнення на майно, яке було передане спадкоємцям у натурі.

Тобто, звернення кредитора з вимогою про звернення стягнення на майно до відмови спадкоємця задовольнити вимоги одним платежем чи до фактичних дій, які свідчать про відмову є передчасним і є формальною підставою для відмови суду у задоволенні позову у зв'язку з захистом прав у спосіб, невизначений законодавством.

Відповідно, кредитору варто спочатку звернутись до суду з вимогами до спадкоємців про стягнення коштів, а вже потім або виконувати рішення про стягнення грошових коштів в загальному порядку, або звертатись до суду з позовом про звернення стягнення на майно, яке спадкоємці отримали у спадщину.

Суди розглядали спір про стягнення боргу за договором позики із спадкоємця. Позивач зазначав, що особа отримала від нього в борг грошові кошти в сумі 220 000 гривень, під заставу земельних ділянок. Особа склала заповіт, яким заповіла йому чотири земельні ділянки. Боржник помер, не повернувши позичені грошові кошти, а про відкриття спадщини ніхто із

спадкоємців позивача не повідомив. У жовтні 2014 року він звернувся до приватного нотаріуса із заявою про прийняття спадщини, а у лютому 2015 року - із заявою про видачу свідоцтва про право на спадщину за заповітом. Але приватний нотаріус повідомила про те, що видати свідоцтво неможливо, оскільки є спадкоємець - малолітня донька померлого, яка має право на обов'язкову частку.

Позивач зазначав, що лише у лютому 2015 року він як кредитор спадкодавця дізнався про те, що є спадкоємці, які прийняли спадщину після померлого і до яких він може пред'явити вимоги про повернення боргу за розпискою. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову. Суд зазначив, що згідно з частинами 2, 4 статті 1281 Цивільного кодексу, кредиторів спадкодавця належить протягом шести місяців від дня, коли він дізнався або міг дізнатися про відкриття спадщини, пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину, незалежно від настання строку вимоги. Кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у строки, встановлені частинами другою і третьою цієї статті, позбавляється права вимоги.

Суд першої інстанції встановив, що позивач був присутнім на похоронах померлого, а отже знав про відкриття спадщини після його смерті. Проте лише у березні 2015 року позивач звернувся до особи, що діє від імені малолітньої з заявою про пред'явлення вимоги про сплату боргу померлого по розписці в розмірі 220 000 гривень.

Суд першої інстанції зазначив, що позивачем пропущений строк пред'явлення кредитором спадкодавця вимоги до спадкоємця, встановлений статтею 1281 Цивільного кодексу, отже підстав для задоволення його позову не має.

Апеляційний суд дійшов іншого висновку. Колегія суддів зазначила, що відповідач з достовірністю знала про наявність боргу спадкодавця, оскільки договір позики був укладений під час шлюбу між нею та спадкодавцем, але вона не повідомила позивача про бажання звернутись до нотаріуса з заявою про прийняття спадщини в інтересах дитини, що визнавалось відповідачкою в судовому засіданні.

Суд апеляційної інстанції зазначив, що сукупність фактів та послідовність поведінки відповідачки свідчить про свідоме ухилення від виконання зобов'язань за договором позики. А та обставина, що позивач був присутній на похоронах померлого, не може свідчити про те, що він був обізнаний про те, що є спадкоємець першої черги за законом - малолітня дитина.

Верховний суд скасував рішення апеляційного суду та залишив в силі рішення суду першої інстанції про відмову у позові.

Верховний суд зазначив, що сплив визначених статтею 1281 Цивільного кодексу строків пред'явлення кредитором вимоги до спадкоємців має наслідком позбавлення кредитора права вимоги за зобов'язанням, а також припинення такого зобов'язання. Такий правовий висновок викладений у постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 квітня 2018 року у справі № 14-53цс18.

Верховний суд роз'яснив, що стаття 1281 Цивільного кодексу не встановлює певного порядку пред'явлення вимог кредиторів. Пред'явлення вимог може відбуватися як безпосередньо спадкоємцю, так і через нотаріуса. При цьому, на відміну від пред'явлення вимоги безпосередньо до спадкоємців, кредитор, скеровуючи претензію до нотаріуса, не зобов'язаний зважати на факт прийняття спадщини, оскільки нотаріус повинен прийняти відповідну заяву незалежно від того, чи прийняв спадщину хоча б один із спадкоємців і чи встановлені спадкоємці взагалі.

Верховний суд вказав на те, що апеляційний суд припустився помилки у тлумаченні вищенаведеної норми матеріального права, яка пов'язує настання строку пред'явлення вимоги до спадкоємців від дня, коли кредитор дізнався або міг дізнатися про відкриття спадщини, а не з часу його обізнаності щодо наявності спадкоємців, які прийняли спадщину.

Суд зазначив, що, звернувшись у жовтні 2014 року до приватного нотаріуса із заявою про прийняття спадщини за заповітом після померлого, позивач мав можливість, в межах строку, передбаченого частиною другою статті 1281 Цивільного кодексу, скористатися своїм правом подати вимогу кредитора.

Встановивши, що позивач дізнався про відкриття спадщини у червні 2014 року, а вимогу до спадкоємця, яка прийняла спадщину, пред'явив у березні 2015 року, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про недотримання позивачем передбаченого статтею 1281 Цивільного кодексу шестимісячного строку пред'явлення вимоги, що є підставою для відмови у задоволенні позову (постанова від 11.07.2018 у справі № 495/1933/15-ц).

Спадкування особами, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі.

Згідно частини 2 статті 21 Сімейного кодексу, проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

Це означає, що прирівнювати цивільного чоловіка або дружину до спадкоємців першої черги (це діти, а також батьки спадкодавця, чоловік законний) взагалі неможливо.

Ці особи визнаються спадкоємцями 4-тої черги за статтею 1264 Цивільного кодексу і то не у всіх випадках, а тільки в тих, якщо з спадкодавцем вони проживали однією сім'єю не менше, як п'ять років до моменту відкриття спадщини (або ж до дня смерті спадкодавця).

Наявність факту проживання чоловіка і жінки однією сім'єю без шлюбу встановлена може бути і в судовому порядку.

Згідно частини 2 статті 1258 Цивільного кодексу виходить так, що кожна наступна черга спадкоємців отримує за законом повне право на спадкування у тому випадку, якщо немає спадкоємців попередньої черги. Якщо ж вони є, то існує ризик залишитися без спадщини.

Спадкоємці четвертої черги в рамках, передбачених законом, можуть отримати спадщину лише в разі відсутності дітей у померлого, а також відсутності у нього батьків, сестер, рідних братів, бабусі і дідусі та інших, зазначених у законі, родичів.

Але при цьому стаття 74 Сімейного кодексу вказує на те, що якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Але в цілому ж, особа четвертої черги має право, за рішенням суду, одержати право успадкування поряд із спадкоємцями такої черги, якій дається право на спадкування.

Особа звернулася до суду із позовом про зміну черговості та одержання права на спадкування. Позивач просила суд визнати за нею як спадкоємцем за законом четвертої черги право на спадкування у першій черзі разом із сином спадкодавця. Позивач зазначала, що перебувала з померлим у незареєстрованому шлюбі з 1 лютого 2005 року по день його смерті.

Право на спадкування за законом у першій черзі має син спадкодавця, а вона - у четвертій черзі. Позивач посилялась на те, що із спадкодавцем позивач проживала однією сім'єю, була пов'язана спільним побутом, мала взаємні права та обов'язки. На час відкриття спадщини особі виповнилося 75 років. За останні два роки до своєї смерті він важко хворів, не міг самостійно піклуватися про себе і потребував від позивача постійної допомоги, а його рідний син проживав зі своєю сім'єю окремо і не доглядав свого батька навіть перед його смертю.

Суди трьох інстанцій дійшли висновку про відмову у позові у зв'язку з недоведеністю.

Відповідно до частини другої статті 1259 Цивільного кодексу, фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Суд першої інстанції вказав на те, що позивачем не надано належних доказів, які б давали їй право на спадкування разом із спадкоємцем першої черги за законом та не доведено відповідними засобами доказування наявності вказаних у статті 1259 Цивільного кодексу юридичних фактів у їх сукупності.

Апеляційний суд зазначив, що сам факт спільного і тривалого проживання однією сім'єю не є достатньою підставою для застосування положень частини другої статті 1259 Цивільного кодексу. Суди врахували також, що дохід спадкодавця (3 840,41 грн) перевищував дохід позивача (1 300 грн).

Верховний суд погодився з висновками судів попередніх інстанцій. Суд роз'яснив, що Підставами для задоволення позову щодо зміни черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування є сукупність наступних юридичних фактів, встановлених у судовому порядку: 1) здійснення опіки над спадкоємцем, тобто надання йому нематеріальних послуг (спілкування, поради та консультації, поздоровлення зі святами, тощо); 2) матеріальне забезпечення спадкодавця; 3) надання будь-якої іншої

допомоги спадкодавцеві, тобто такої допомоги, яка має матеріалізоване вираження - прибирання приміщення, приготування їжі, ремонт квартири; 4) тривалий час здійснення дій, визначених у пунктах 1-3; 5) безпорадний стан спадкодавця, тобто такий стан, під час якого особа неспроможна самостійно забезпечувати свої потреби, викликаний похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом.

Для задоволення такого позову необхідна наявність всіх п'яти вищезазначених обставин. У пункті 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» роз'яснено, що під безпорадним слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування (постанова Верховного суду від 18.07.2018 у справі № 713/1528/16-ц).

При вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила частини другої статті 3 Сімейного кодексу про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності цим Кодексом.

До спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема, вітчим, мачуха, пасинки, падчерки, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї, тощо.

Правила статті 1264 Цивільного кодексу не стосуються дітей, влаштованих у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

До числа спадкоємців четвертої черги не входить особа, яка хоча і проживала спільно зі спадкодавцем, але перебувала у зареєстрованому шлюбі з іншою особою. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі статті 1261 Цивільного кодексу.

**Відділ з питань нотаріату
Головного територіального
управління юстиції
у Кіровоградській області**

20.10.2018